

№ 4 дәріс. Демократиялық режим ұғымы.

Дәріс жоспары:

1. Демократиялық режим түсінігі.
2. Демократиялық режимнің принциптері.

Дәріс мақсаты: Елімізді өркениетті даму жолына алып шығатын жалғыз жол билік бөлінісі бар, тәуелсіз институттар қалыптастырып, қызмет ететін, адам құқықтары мен бостандықтарын құрмет тұтатын демократиялық қоғам құру. Сондықтан студенттерге демократия құндылықтарын ашып көрсету дәрістің басты мақсаты.

Оқытудың техникалық құралдары: слайдтар, презентациялар, электрондық оқулық.

Дәрістің оқыту әдістері мен түрлері: проблемалық оқыту технологиясы, дамыта оқыту технологиясы.

Дәріс мазмұны:

1. Демократиялық режим түсінігі. «Демократия» ұғымы халықтың билігін білдіреді, бірақ демократияның қоғамдық-саяси құбылысы халықтың билігінен гөрі кеңірек. Демократия ұғымымен тек «халықтың күші» ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік, саяси жүйе де байланысты. Демократия көбінесе билеуші мемлекеттік, халықтық және заңды билікті ұйымдастыру формасын білдіреді. Тұтастай алғанда, демократия-бұл мемлекеттік билікті ұйымдастырудың нысаны және билік қатынастарының тәртібі, онда адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтары дәйекті түрде жүзеге асырылады, өзара жауапкершілік негізінде жеке тұлға мен мемлекет арасындағы қатынастардың құқықтық тәртібі жүзеге асырылады, заңды шектеулер мен заңдылық режимі нақты бекітіледі, қоғамдық билік иелерінің қызметінде, қоғамның келісім мен тепе-теңдікке жетуі қамтамасыз етіледі.

Демократиялық жүйенің белгілері: биліктің бөлінуі, орталық және жергілікті билік органдарының сайлануы мен ауысуы, саяси партиялардың, оның ішінде оппозициялық партиялардың болуы, конституциялық және заңдылық қағидаттарын ресми тану, азаматтардың әлеуметтік-экономикалық және саяси мүдделерін ескере отырып, олардың құқықтарын, бостандықтарын мен міндеттерін жариялау және жүзеге асыру, ел халқының мемлекеттік билік сипатына тікелей әсер етуінің тиімді тетіктерін құру, сайлаушылардың мемлекеттік органдардың қызметіне бақылауды жүзеге асыру.

Демократия қоғамдық өмірдің формасы және құндылық ретінде 2,5 мың жылдан астам уақыт бойы тіршілік етіп келеді. Демократияның идея тұрғысында пайда болуы өте қызық, ал оның тарихы ойландырады. Түрлі саяси режимдерді демократиялық деп, ал мемлекет басшылары өздерін демократ деп санайды. Алайда шын мәнінде айту мен жасау екеуі екі бөлек дүние. Қазіргі таңда көптеген мемлекеттер демократиялық типте болуы мүмкін, бірақ саяси институттардың тарихын ашсақ, демократиялық

принциптердің осалдығы мен сынғыштығын байқаймыз. Еуропаның ХХІ ғасырдағы тарихына көз жүгіртсек демократияны сақтап тұру қиын екенін куә боламыз, фашизм, нацизм, сталинизм демократияның басқару формасы ретінде жоюына жақын қалды. Демократия тақырыбы туралы бірнеше ғасыр бойы зерттеліп келсе де, өзектілігін жоғалтпайды. Демократия туралы идеяларды және соған негізделген құндылықтарды мың жыл бұрын философтар жазса да, қазірде, кейінде талқылана береді. Себебі, адамзатты өркениетті даму жолына жетелейтін жол- адам құқықтары мен бостандықтарын сыйлайтын демократиялық қоғам құру. Адамзатқа берілген, еркіндік пен бостандық дамыған қоғам құруға мүмкіндік береді. Демократиялық даму жолына түскен елдердің ғылыми қоғамдастықтың зерттеу объектілеріне айналған көптеген ерекшеліктеріне әкелді. Егер іргелі демократияның құндылықтарына күмән болмаса, онда кейбір нюанстар үнемі түзетіліп отырады. Үнемі өзін-өзі жаңарту мүмкіндігі бар демократияның тек қана өткені мен қазіргі сәті ғана емес, болашағы зор саяси жүйе болып табылады.

Бүгінде демократия нормативтік принципке айналды, қазіргі әлем бойынша барлық мемлекеттер өздерін демократиялық деп санайды. Қазір сөз бостандығы, көппартиялылық, референдум, сайлау, билік тармақтарының бөлінуі, азаматтық теңдік және басқа да демократиялық құндылықтар мойындалмайтын ресми қолданыстағы Конституцияны табу қиын. Бірақ өздерін демократиялық мемлекет деп жариялағанымен, іс жүзінде басқаша жүйе де болуы мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз. Бүгінгі әлемдегі демократияның нақты кеңеюінің дәлелі – демократия идея ретінде және саяси тәжірибе ретінде 30 жыл бұрынғыға қарағанда қазір еркін елдер көп және демократиялық немесе авторитарлық деп жіктеуге келмейтін заманауи саяси жүйелер пайда болды.

Ғасырлар өтті, бірақ демократия сөзіне барлық түсіндірулерге сәйкес келетін біртұтас ұғым болмады. Демократиялық елдерде тұратындардың көпшілігі, негізінен, демократияның негізгі ұстанымдары әр түрлі мүдделердің ең жоғары сыйымдылығы ретінде әділеттілік құқығы мен идеясы екендігімен келіседі. Сұраныстың негізгі критерийі-мүмкін болатын көп адамдар үшін максималды еркіндік. Демократияның мақсаты - шекті әртүрлілікке (плюрализмге) қол жеткізу, адамдардың ең көп санын әлеуметтік өмірге тарту және әлеуметтік өнімді бөлу. Демократия көпшіліктің келісімінсіз белгілі бір қоғамды құрудың негізгі критерийлерінсіз бола алмайды, бірақ мүдделер қақтығысы жоқ жерде демократияда жоқ. Ақырында, демократияның жалпы принциптері жасалды: конституционализм, заңдылық, билеушілерді еркін сайлау, көпшілік билік және оппозицияны құрметтеу, жеке құқықтар мен бостандықтардың конституциялық кепілдіктері.

2. Демократиялық режимнің принциптері. Қоғамда демократия негіздемесі *бостандық құндылығынан* басталады. Қандай қоғам болсын,

демократия орнауында бостандық басты рөл атқарады. Бостандық қасиетін дәріптеу ең алдымен жеке тұлғаның бостандығын бағалау мен өзгенің бостандығына құрметпен қараудан бастау алады. Азаматтық қоғам жеке адамның бостандығы мен оның даралығын құқық нормаларына бағынуды көздейді. Белгілі бір дәрежеде бұл мінез-құлықты біріздендіруді, тиісті нормаларды ұстануды тудырады. Бірақ бұл тек бір қарағанда. Шындығында, адам әрқашан өзін-өзі қалыптастыруға тырысады (әрдайым бола бермесе де), мінез-құлықтың жалпы қабылданған ережелерін және, ең алдымен, құқық нормаларын бұзбай, өз бетінше әрекет етуге және шешім қабылдауға қабілетті. Ежелгі ойшылдар адамның әлеуметтік құндылығы оның еркін азамат болып туылуымен анықталады деп есептеді, сондықтан оның азаматтың қасиеттері басты болып табылады. Еркін болу азаматтықтың артықшылықтарын пайдалануды, яғни жиналыстарға қатысуды, ортақ игілікке қызмет етуді білдірді. Сонымен қатар, азаматтың бостандығы оның жауапкершілігін білдіреді, өйткені азамат өз құқықтарын жүзеге асыра алады, мысалы, рәсімдерге, жиналыстарға және т.б. осылайша, ежелгі азаматтың бостандығы тек қоғамдық қатынастар саласына ғана қатысты болды.

Көпшіліктің билігі және азшылықтың құқықтарын құрметтеу принципі. Демократия жеке адамдар мен азшылықтардың құқықтарын қорғайды. Сайлауда демократиялық жолмен көрсетілген көпшіліктің пікірі, демократияның шарты болып саналғанмен, жеткіліксіз болып саналады. Көпшіліктің билігі мен азшылықтың құқықтарын қорғаудың үйлесімі демократиялық мемлекеттің негізгі принциптерінің бірі. Егер азшылыққа қатысты кемсітушілік шаралар қолданылса, заңды түрде сайланған үкіметтің сайлауы мен ауысымның жиілігі мен адалдығына қарамастан, демократиялық емес болып есептеледі.

Консоциативтілік қоғамның әртүрлі салыстырмалы түрде автономды сегменттерін білдіретін саяси элиталардың қалыптасқан институционалдық құрылымы шеңберіндегі ынтымақтастыққа негізделген билікті ұйымдастыру принципін білдіреді; консоциативтілік принципін сақтау жеткілікті жоғары деңгейде ұстауға мүмкіндік береді.

Азаматтардың саяси және құқықтық теңдігі принципі. Азаматтардың саяси теңдігі-бұл билікті алу үшін қажетті білім мен мәртебеге ие болудың бірдей мүмкіндіктері, дауыс беру, шешім қабылдау процесіне әсер ету, қызметке үміткер болу және т.б. әрекеттері арқылы тең құқықтар билік ресурстарына тең қол жетімділік. Азаматтардың саяси және құқықтық теңдігі принципі кәсібіне, этносына, нәсіліне, конфессияна, тұрғылықты жеріне, ана тіліне, белгілі бір мәдениетке, партияға және т. б. байланысты жеке артықшылықтардың жоқтығын немесе, керісінше, осыған ұқсас кемсітушілік шектеулеріне байланысты емес. Саяси қызметке кез-келген шектеулер тек заң негізінде және тек адамдардың арнайы

санаттары үшін мысалы, жазасын өтеу кезеңінде есі ауысқан және сотталған қылмыскерлер үшін белгіленуі мүмкін.

Өркімнің жеке өміріне қол сұғылмау құқығын мемлекет тарапынан қорғалуға жатады. Адам құқықтары демократия бастауларындағы негізгі шарттарының бірі. Адам құқығының қорғалуы, адам баласына дәл өзіндей адаммен шыққан тегіне, нәсіліне, әлеуметтік жағдайына қарамастан тең саналуы тұтастай демократияның тұғыры.

Билікті заңдастыру принципі. Бұл қағида жалпы полиархия жүйесінде мемлекет басшысы президент және өкілді органдар демократиялық делиберация көмегімен, сондай-ақ ресми процедуралар (референдумдар, сайлау, кері байланыс және т.б.) арқылы тексеріліп, сынға алынады. Сонымен қатар, жалпыұлттық сайлау қатаң конституциялық шеңберде және заңға сәйкес жүзеге асырылатын саяси дағдарыстың (мемлекеттік төңкерістің) үлгісі болады. Бұл жинақталған шиеленістер мен қарама - қайшылықтарды жоюға, тұтастай алғанда азаматтардың іс жүзінде қалыптасқан саяси қалауы негізінде басқару жүйесін жаңартуға мүмкіндік береді. Элмер Шатшнайдер (1892-1971) бұл туралы былай деді: демократия-қақтығысты әлеуметтендірудің ең үлкен құралы.

Биліктің өкілдік принципі. Азаматтар өздерінің билік өкілеттіктерін сайлаушылар атынан жүзеге асыратын өздері таңдаған адамға береді. Жалпы алғанда, өкілді билік-бұл белгілі бір мерзімге арнайы алқалық мекемеде біріктірілген өзінің сайланған өкілдеріне халық немесе оның бір бөлігі берген өкілеттіктер жиынтығы. Бұл ретте өкілді билік сайланбалы өкілді органдар арқылы жергілікті деңгейде де, мемлекеттік деңгейде де жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл қоғамдық биліктің ұйымдастырушылық-құқықтық тәсілі ретінде халықтық өкілдік және билік жүйесі арқылы жүзеге асырылды. Өкілдік принципі азаматтардың саяси процеске қатысуының мемлекеттік шешімдер қабылдауға тікелей араласуын болдырмайды және сәйкесінше жеке немесе топтық мүдделерді жүзеге асыру үшін саяси қатысудың басқа түрлерінің пайда болуы мен таралуын ынталандырады. Әдетте бұл азаматтық қоғамның инфрақұрылымын құрайтын және нақты талаптарды анықтауға, біріктіруге, білдіруге және іске асыруға арналған партияларды, қоғамдық, кәсіптік, діни және басқа бірлестіктерді құруға және дамытуға әкеледі.

Плюрализм принципі. Қазіргі заманауи демократия плюралистік болуы міндетті. Сартори айтуы бойынша: плюрализм-бұл азшылықтың құқықтарын құрметтейтін және көпшіліктің шектеулі қағидасын заңдастыруға және сақтауға қабілетті ең жақсы негіз болып табылады.

Плюрализм принципі кез - келген саяси, экономикалық, мәдени, діни, этникалық, топтық, аймақтық және т.б. көзқарастар мен тұжырымдамаларды еркін әзірлеуге және насихаттауға болатындығын, азаматтар саяси мақсаттармен кез-келген бірлестіктер, саяси топтар, саяси партиялар, қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстар құратындығын көрсетеді.

Бұл салада қандай да бір шектеулер -тек заң бойынша енгізіледі және азаматтардың қауіпсіздігіне қауіп төндіретін әрекеттерді, соның ішінде қолданыстағы тәртіпті өзгертуге бағытталған әрекеттерге ғана қатысты болады.

Саяси плюрализм демократиялық қоғамдық құрылымның негізгі қағидаларының бірі болып табылады, оған сәйкес қоғамдық-саяси өмірдің көптеген тәуелді және тәуелді емес әлеуметтік және саяси топтарда, ұйымдарда партияларда көзқарастары, идеялары мен бағдарламалары бір-біріне сәйкес келмейтін бәсекелестікті қамтуы керек.

Биліктің сайлануы принципі - биліктің өкілдік арқылы жүзеге асыратын принцип түрі. Оны жалпыға бірдей сайлау құқығы, еркін, жасырын және тұрақты сайлау, бәсекелестік сайлау үшін партиялар, сондай-ақ басқа да түрлі ұйымдар, лоббистік бірлестіктер құру. Сайлаушылардың дауысы үшін еркін күресте саяси күштердің бәсекелестігі биліктің монополияланбауын қамтамасыз етеді. Бұл саяси, экономикалық және әлеуметтік баламалар арасында нақты таңдау жасауға мүмкіндік береді, сондықтан бәсекелес саяси топтар мен ұйымдардың талаптарының негізділігін анықтайды. Шынында да, олардың жарысы ғана оппозицияның болуын қамтамасыз етеді және оған бәсекелесуге, жеңіске жетуге және билікке келуге мүмкіндік береді. Дәл осы мәселе бойынша Адам Пшеворскийдің айтқаны бар: демократия-бұл партиялар сайлауда жеңіліп қалатын жүйе

Сайлау демократиялық емес мемлекеттерде де өткізіле береді, бірақ тек демократиялық сайлауда олар белгісіздікпен, қайтымсыздықпен және қайталанушылықпен ерекшеленеді. Олар белгісіз, өйткені нәтижелер жарияланғанға дейін ешкім жеңіске толық сенімді бола алмайды, қайтымсыз, себебі нәтижесін өзгерте алмайсыз және сайланған өкілдер Конституцияда көзделген мерзімде қызмет атқарады, және заңмен бекітілген мерзім арқылы қайталанатын.

Сонымен, демократияда сайлау жалпыға бірдей, еркін, тең, бәсекеге қабілетті және шешуші болып табылады. Демократиялық емес режимдер кезіндегі сайлауда билеуші партия 99% - ға дейін дауыс алады, ал сайлау бюллетенінде осы ұйымнан бір ғана кандидат болады. Демократиялық жүйеде жеңімпаз көбінесе 55% - дан аз дауыс алады.

Консоциативтілік принципі қоғамның әртүрлі салыстырмалы автономды сегменттерін білдіретін саяси элиталардың қалыптасқан институционалдық құрылымы шеңберіндегі ынтымақтастыққа негізделген билікті ұйымдастыру принципін білдіреді; консоциативтілік принципін сақтау «ұлттық бірлікті», жеткілікті жоғары деңгейде ұстауға, сондай-ақ «бытыраңқы саяси мәдениеті» бар елде демократияның тұрақтылығына қол жеткізуге мүмкіндік береді (Аренд Лейпхарт). «Консоциация» термині бастапқыда Шотландиядағы пресвитериандық ұйымдарда қолданылды, ал саясаттануда оны алғаш рет Дэвид Аптер қолданды.

Консоциативтілік билік жүйесін ұйымдастырудың элиталық сипатын болжайды, демек оның тиімділігі саяси элита бөліктерінің ынтымақтастыққа дайындығына, олардың көшбасшыларының төзімділігіне және ұлтаралық ынтымақтастықтың институционалдық құрылымының икемділігіне байланысты. Егер бұл жағдайлар болмаса, онда әдетте зорлық-зомбылықпен бірге жүретін саяси жүйенің ыдырауы сөзсіз (Ливан, Кипр, Югославия).

Консоциативтілік принципі- діни, идеологиялық, аймақтық және т.б. белгілер бар этникалық жағынан сегменттерге бөлінуі ерекше көрінетін плюралистік (көп құрамды, көп мәдениетті) қоғамдар үшін ең қолайлы болып табылатын консоциативті демократияға тән. Терминнің таралуын Аренд Лейпхарттың «көп компонентті қоғамдардағы демократия» (1977) кітабынан бастады.

Жергілікті өзін өзі басқару мәселесінің бір ұшы демократиядан бастау алады. Жергілікті өзін - өзі басқарудың негізгі мақсаты-азаматтық қоғам құру, яғни саяси, экономикалық және әлеуметтік қызмет саласымен анықталатын жергілікті өзін-өзі басқарудың қоғамдық құрылымының негізгі элементтерін дамытуға байланысты мәселелерді шешуді үйрену. Жергілікті өзін-өзі басқарудың негізгі субъектісі бола отырып, халық өз өкілеттіктері шегінде өз өмірін тікелей қамтамасыз етуге қатыса алады және қатысуы керек.

Демократиялық құндылықтар қоғамға енуі барысында жоғарыдан төменге, төменнен жоғарыға қарай дамиды. Көп елдерде демократия институттарының сәтсіздікке ұшырауының себебі жоғарыдан төменге қарай бағытталуында, бұл жағдайда халық демократияның қажеттілігін аса қатты сезіне бермейді. Өйткені сайлау саласы тек парламент және президент институттарын ғана қамтиды. Қалған жергілікті басшылық жоғарыдан төменге қарай тағайындау есебінен жүреді. Ақырында президент пен парламент сайлауында жеңіске жеткен топ барлығына ие болып шығады. Әрине бұл елдерде тұрақтылық жағы бар болғанымен, демократиялық ашық қоғам орнауы екі талай. Өркениетті ашық демократиялық қоғам орнауы үшін төменнен жоғары қарай бағытталған басшылық құрылуы қажет. Жергілікті басқаруда демократиялық ұстанымдары бар халық, өзі дұрыс деп таныған адамды ғана сайлай алады. Бұл жергілікті істерде халық тарапынан жауапкершілігін арттырады.

Мемлекеттік биліктің әртүрлі тармақтары жеткілікті тәуелсіз және бір-бірін теңестіретін, диктатураны орнатуға кедергі келтіретін *билікті бөлу принципі* бар. Либералды демократиялық ойлардың дамуында жеткен жетістіктің бірі билік бөлінісі. Демократиялық мемлекеттерде мемлекеттік билік үш тармаққа бөлінеді: заң шығарушы, атқарушы және сот. Әрбір билік өз функцияларын орындайды, өз бетінше және басқалардың істеріне араласпайды. Заң шығарушы билік— адамдардың және олардың бірлестіктерінің мінез-құлқын реттейтін заңдар шығарады. Атқарушы

билік – заңдардың орындалуын қамтамасыз етеді, заң шығарушы билік шешімдерін жүзеге асырады. Сот жүйесі-құқықтық дауларды қарастырады. Билікті бөлудің классикалық негізін Джон Локк пен Шарль Луи Монтескье қалады. Биліктер арасындағы тепе теңдік механизмі бір биліктің қолындағы өкілеттілік екіншісіне өтпейтіндей, заң шығарушы билікте, атқарушы билікте, сот билігіде жеке дара өктемдікпен билік құру.

Көрсетілген принциптер демократияның негізгі маңызды белгілерін сипаттайды. Бірақ қоғам мен биліктің, элита мен жай тұрғынның, басқарушылар мен басқарылушылардың қарым - қатынасын анықтап қана талдай аламыз. Демек, демократия- қоғам тұрақты негізде заңмен бекітілген зорлық - зомбылықсыз процедуралар арқылы басқарушылардың қызметін, сондай-ақ басқарушы топтың және саяси элитаның жеке құрамын түзетуге мүмкіндігі бар билікті ұйымдастырудың тәсілі.

Шынында да, кез - келген жүйеде билік қоғамдағы көңіл-күйді бақылауға, егер ол көпшіліктің мүдделеріне қайшы келсе, саясатын өзгертуге мәжбүр. Мысалы, 1989-1991 жылдары КСРО мен Шығыс Еуропа елдеріндегі тоталитарлық-авторитарлық коммуналдық режимдердің күйреуі растағандай, билеуші жоғарғы ерте ме, кеш пе саяси сахнадан кетуге мәжбүр болады немесе билік иелері жай ғана қастандықтар, төңкерістер немесе бүліктер арқылы жойылады. Алайда, демократиялық емес режимдерде биліктің қоғамдық пікірді қабылдау қабілеті, көшбасшылардың немесе олардың қоршаған ортасының жеке ерекшеліктеріне байланысты болады. Билік құрылымдарының әрекеттерін үнемі түзету тетіктері бюрократиялық жүйеге енбейді, сондықтан мұндай өзгерістер өткір дағдарыстық жағдай туындаған кезде және элита өзінің саяси ұстанымдарына, тіпті өміріне қауіп төніп тұрғанын түсінгенде ғана болады. Нәтижесінде авторитарлық және әсіресе тоталитарлық режимдер салыстырмалы түрде ұзақ тоқырау жағдайынан өткір дағдарыстарға, содан соң саяси және экономикалық стратегияны түзетуге, содан кейін қайтадан тоқырау жағдайында тұруға мәжбүр болады. Бұл үш буынды цикл тек тоталитарлық немесе авторитарлық жүйенің ыдырауымен және жаңа билікті, яғни демократияны тиімді ұйымдастырудың құрылуымен үзіледі. Қоғам мен билік арасындағы өзара байланыс, басқарушы элита жүргізген саясатының үнемі жаңартып отырудың еріксіздігі болған жағдайда ғана демократиялық ұйымдастырушылыққа қол жеткізе алады. Егер мұндай жаңару зорлық - зомбылықсыз, қатаң белгіленген және дұрыс анықталған нысандарда орын алса, қоғам мезгіл-мезгіл билік дағдарыстарына байланысты дүрбелеңге ұшырамайды. Демократиялық жүйелердегі билікті үнемі түзету оларды салыстырмалы түрде икемді, технологиялық және әлеуметтік инновацияларға сезімтал етеді, нәтижесінде тұрақты экономикалық прогресс қамтамасыз етіледі. Мұны тарих растайды: бұл XIX–XX ғасырлардағы Еуропа мен Солтүстік Американың демократиялық

елдері үдемелі техникалық-экономикалық дамудың алдыңғы қатарында болды.

Деңгейлік тапсырмалар:

1–деңгейлік сұрақ. Демократия түсінігіне анықтама беріңіз.

1 –деңгейлік сұрақ. Демократияның, түрлерін көрсетіңіз.

2–деңгейлік сұрақ. Демократияның тарихи түрлерінің ерекшеліктерін анықтаңыз.

2–деңгейлік сұрақ. Қазақстанда демократиялық жүйенің қалыптасу ерекшеліктері неде?

3–деңгейлік сұрақ. Саяси жаңғыру түсінігін беріңіз.

3–деңгейлік сұрақ. Қазақстандағы рухани жаңғыру мәселесі туралы пікіріңіз.

ОБӨЖ тапсырмалары: Мемлекет пен жеке тұлғаға демократияның қажеттігі

БӨЖ тапсырмалары: Жергілікті басқарудағы демократиялық ұстанымдар.

Негізгі әдебиеттер:

1. Саясаттану. -Алматы: "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, Оқулық, 2020.-520 бет. Хейвуд Эндрю
2. Қазіргі заманның саяси жүйелері мен режимдері. Оқу құралы. / Д. Е. Ақболат. - Алматы : Қазақ ун-ті, 2020
3. Қоғамдық саясат. Саясат, талдау және баламалар: Оқулық, /Майкл Е. Крафт, Скот Р. Фурлонг.-Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2017.

Қосымша әдебиеттер:

1. Қазақстанның дін жөніндегі мемлекеттік саясаты. А.Т.Асан, А.С.Балапанова, Т.А.Козырев, 2020, Монография
2. Қазақстан республикасының ішкі және сыртқы саясаты пәнінің оқу-әдістемелік кешені.Д. Е. Ақболат. Алматы, 2019
3. Нұрсұлтан Назарбаев: Бейбітшілік және қоғамдық келісім идеясы. Ұжымдық монография. Тоғжанов Е.Л., Әбдәкімов Ә.Ә., Капашникова Н.П., т.б. Астана, 2014

WEB сайттар тізімі:

- 1 <http://rmebrk.kz/> Саясаттану. Оқу-әдістемелік құрал. А.А.Иманбаева, Алматы, 2017.
2. <http://rmebrk.kz/> Саясаттану. Оқулық. У.К.Абдыкалыков, Ж.К.Симтиков, Алматы, 2018
- 3.<http://rmebrk.kz/>Саясаттану: Оқулық. - 2-ші бас. Г.М. Серғазина, Р.Н. Абылқалықова - Қарағанды: Medet Group, 2019